

En upptäcktsfärd i Europas judiska 1800-tal

BOKRECENSION • BOOK REVIEW

DOI: <https://doi.org/10.30752/nj.147252>

Eva Ekselius: *'Vakna mitt folk!' Det judiska Europa mellan den franska revolutionen och den ryska*. Volante 2023, 547s.

DEN HÄR BOKEN får läsaren lära känna ett till att börja med nästan förvirrande myller av personligheter – kända och okända – som spelat både biroller och huvudroller på det judiska Europas historiska vridscen. Men Eva Ekselius guidar sakkunnigt läsaren genom det 'långa' 1800-talet, alltså perioden mellan 1789 och 1917. Bokens litterära grepp är den produktiva växlingen mellan det biografiska och det allmängiltiga, mellan det personliga och det generella. Författaren tar ställvis rollen som en spirituell värdinna i salongens och teaterfoajéns mingel, introducerar de tongivande protagonisterna och målar upp deras levnadsöden – som ofta visar sig ha överraskande samband och kontaktpunkter i tid och rum.

Efter att ha läst ungefär halva boken slår det mig att man nästan skulle kunna utelämna 'Det judiska' ur undertiteln. Det judiska *perspektivet* klarlägger nämligen aspekter av

Europas allmänna moderna historia som sällan blir riktigt synliga i den konventionella historieskrivningen, där man ju trots många breddningsförsök ofta är fången nationalstaternas ramar. Här får man lära känna ett annat Europa med en egen tonart, men det är samma Europa som vi alla trodde oss känna så väl.

Genom att fokusera på den judiska gruppen, som ju faktiskt har en längre kulturell kontinuitet i Europa än de flesta av världsdelens aktuella etniciteter, kan Ekselius hitta en synvinkel som är både 'utifrån' och 'inifrån'. Judarna har i flera årtusenden varit delaktiga i det breda europeiska kulturbygget, men har på grund av sin huvudsakligen religiöst definierade särställning kunnat betrakta de dominerande politiska och kulturella institutionerna med en kritisk och kreativ klarsynthet som särskilt under den epok som boken behandlar gav fascinerande resultat inom de framväxande kultur- och samhällsvetenskaperna. När man läst den här boken har man förstås berikat sina kunskaper om det judiska, men man har också blivit mer europeiskt bildad.

Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Arbetet är uppdelat i två huvuddelar: *Berlin och det judiska Västeuropa*, och *Odessa, Wien och det judiska Östeuropa*. Man frågar sig kanske om Wien verkligen hör till Östeuropa, och man skulle som alternativ kunnat tänka sig en tredelad form där den för den judiska (och europeiska) kulturen så viktiga *centraleuropeiska* habsburgstaten fått ett eget utrymme. Men eftersom obestridligt östeuropeiska områden som det judiskt präglade Galizien lydde under Wien och stod i ständig växelverkan med den österrikisk-ungerska huvudstaden har dispositionen ändå sin klara motivering.

'Vår väg går från mörker till ljus' var en vanlig historisk metafor i 1800-talets Europa. De framväxande nationella projekten ville motivera sina strävanden med en upplysnings- och framstegstanke. 'Länge var vi förtryckta och förmörkade, men nu har en ny och bättre tid randats och tillsammans skall vi med förtröstan gå mot en ljusnande framtid.' Ungefär så uttryckte man sig gärna. Det finns i Ekselius förhållningssätt till sitt ämne ett personligt engagemang som kan påminna om denna emotionellt laddade befrielsestanke, som i judiska sammanhang ofta ses som en omtolkning av den messianska traditionen och av tikkun olam-idén. Man känner starkt att dessa kvinnor och män som hon skildrar är hennes kulturhjältar; särskilt kvinnorna, för hennes bok har inte bara ett judiskt perspektiv, utan också ett feministiskt. Just den här kombinationen av två 'sidoperspektiv' vidgar väsentligt kunskaps horisonten och är kanske arbetets huvudpoäng.

Ekselius inleder sin skildring med en litterär vinjett från det gamla Ostpreussens residensstad Königsberg (idag det ryska Kaliningrad), en ort i Sveriges omedelbara geografiska och kulturella grannskap. På redaktionen för den judiska tidskriften *Ha-Meassef* (Sammlaren) dyker 1779 en oväntad besökare upp. Han heter Shlomo ben Joshua och skall med tiden bli en känd filosof under namnet Solomon Maimon.

Shlomo kom från en traditionell judisk miljö i det gamla Litauen (nu i Belarus). Han hade en omfattande talmudisk bildning, men hade nu sökt sig till Königsberg för att vidga sina kunskaper om den 'moderna vetenskapen'. Staden hade trots sitt perifera läge i det tyskspråkiga Europa en central roll i den tidiga upplysningens historia, förkroppsligad förstas i filosofen Immanuel Kants gestalt. Genom sitt läge i närheten av viktiga judiska kulturcentra i Polen-Litauen blev Königsberg också ett tidigt interface mellan de två intellektuella traditioner som samexisterat i Europa sedan medeltiden men hållits åtskilda av restriktioner från båda sidorna av den religiösa rågången mellan judendom och kristendom. Just detta nya växelspel, som i den judiska kontexten tar sig uttryck i upplysningsströmningen *haskala*, är ett genomgående tema i Ekselius bok. I bakgrunden vibrerar hela tiden begreppet *emancipation*.

I första delen tar författaren oss sedan med till Berlin med omnejd under decennierna kring sekelskiftet 1800. Hon tecknar en livfull bild av filosofen Moses Mendelssohn och hans familj, och av den nya umgängesform, salongen, som blir epokens kulturella brännpunkt. Självständiga intellektuella och skapande kvinnor som Dorothea Mendelssohn, Fanny Mendelssohn, Henriette Herz och Rachel Varnhagen träder fram i helfigur, och inte minst deras komplicerade relationer med några av epokens manliga ickejudaiska 'kulturprofiler' belyses.

I de här miljöerna skedde mycket väsentligt idéarbete som lade grunden till det som lite svepande brukar kallas den judiska reformrörelsen, men det var också här som romantikens nya tankar om en omdefinierad *tyskhet* vällde fram, som ett slags antites till den franskspråkade rationalism som präglade Preussen under den upplyste monarken Fredrik II. Både de judiska och ickejudaiska intellektuella sökte distansera sig från det förmoderna

regleringssamhällets kollektivism, där påbud från stånd, skrän, rabbiner och prästerskap begränsade individens självförverkligande. Men kunde man finna en syntes mellan de parallella strömningarna, mellan en reformerad och pånyttfödd judendom och en ny tysk nationalkultur?

Wissenschaft des Judentums, den vetenskapliga judaistik som tog form i Berlin, var ett förslag till svar på frågan, liksom Abraham Geigers rationalistiska reformprojekt. Men kulturkampen gick vidare, med 1830, 1848 och 1871 som märkesår. Skildringen av den här epoken och dess ledande gestalter ser jag som tyngdpunkten i Ekselius bok. Här är hon på hemmaplan och verkar nästan intuitivt känna hur replikerna kan ha fallit salongerna och hur särskilt hennes kvinnliga protagonister vådades under sina uppbrott ut i det oprövade.

Arbetets andra del, som handlar om det judiska Östeuropa, är om möjligt ännu mera faktaspäckat än den första delen, men här får jag inte riktigt samma känsla av närhet till materialet. En viss komprimering av textmassan, till exempel i de detaljerade redogörelserna för revolutionerna i Ryssland, hade nog varit möjlig utan att något väsentligt hade gått förlorat. Det finns en kanske oundviklig friktion mellan det encyklopediska helhetsgreppet och det narrativa flöde som författaren eftersträvar.

En aspekt som saknas i boken är den sefardiska kulturen i balkanländerna. Författaren klargör i sitt förord att detta är ett avsiktligt

vägval som motiveras av att den europeiska judenhetens tyngdpunkt var det ashkenaziska Central- och Östeuropa, medan den sefardiska gruppen kring 1900 endast omfattade några hundra tusen personer. Det fanns dock ett intressant växelspel mellan sefarderna i Osmanska riket och de ashkenaziska miljöerna i Ukraina och Rumänien, redan på 1600-talet exemplifierat av den messianske predikanten Shabbetai Tsevi som vann många anhängare i Polen-Litauen. Ekselius ägnar också några sidor åt detta, som en historisk bakgrund till chassidismens framträdande på 1700-talet.

Det originellaste avsnittet i boken är kanske ett kapitel med rubriken *Theodor Herzl och Wien inför 1900*. Här tecknas en överraskande bild av Herzls motsägelsefulla gärning och sionismens historiska bakgrund. Ekselius ser hos Herzl personlighetsdrag som får den politiska sionismens förgrundsgestalt att framstå som ett parallellfall till den nyssnämnde förkunnaren Shabbetai Tsevi, vars tankevärld och övertygelsekraft av vissa forskare anses ha bottnat i en bipolär personlighetstyp.

Bokens syfte är bred och folkbildande kulturhistorisk syntes. Men författarens imponerande överblick över den omfattande litteraturen inom området och den detaljerade referensapparaten torde göra den outhärlig även inom akademien. *Vakna, mitt folk* är dessutom ovanligt vackert formgiven och synnerligen rikt illustrerad. ■

ANDERS HAMMARLUND

Docent i musikvetenskap, Uppsala universitet